

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

ШАТАЛОВ ДЕНИС ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 94(477.5)-058.232.6 «18/19»

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

ДНІПРОПЕТРОВСЬК – 2015

Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Литвинова Тетяна Федорівна,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Толочко Олексій Петрович,
Інститут історії України НАН України,
керівник сектору досліджень історії
Київської Русі;

кандидат історичних наук, доцент
Галь Богдан Олександрович,
Державний ВНЗ «Національний гірничий
університет», доцент кафедри історії та
політичної теорії.

Захист відбудеться 24 лютого 2016 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпропетровськ, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий 15 січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Козацтво виступає знаковим історичним феноменом для свідомості сучасного українця, а козак служить уособленням всіх його чеснот. У такій іпостасі «козацькій міф» можна вважати продуктом модерного націотворення, адже саме уявлення про козацтво створювали той інтелектуальний ґрунт, на якому в останній чверті XIX ст. розгорнулася запекла суспільна та історіографічна боротьба щодо змісту стратегії формування національного українського проекту. Та, попри надзвичайну важливість і популярність козацької проблематики, у сучасній історіографії все ж помітні лакуни у вивченні цього феномену української історії. Значною мірою це стосується уявлень про козацтво в переломні моменти соціокультурних трансформацій другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Однак уявлення, міфи, стереотипи – ці суб'єктивні, нематеріальні речі для розуміння минулого є не менш важливими факторами, аніж фізична реальність. Тому пропонується тема, у зв'язку з її особливим місцем в історичній пам'яті, може стати ефективним інструментом розробки проблем суспільної та історичної думки України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Проблема повсякденних уявлень щодо образу історії українського козацтва у вітчизняній історіографії ще не була предметом спеціального вивчення. Попри те, що козацтво було ключовим об'єктом української історичної ідентичності та «візитівкою» української минувшини для іноземців, комплексний науковий аналіз образу козака та його місця в історичних уявленнях окресленої доби не зроблено. Не з'ясовано також, що знали про історію козацтва і як її уявляли представники соціуму Російської імперії на повсякденному рівні.

Розробка проблеми важлива і для вивчення соціальної історії українського козацтва у «післякозацьку» добу. Нашадкам козаків Гетьманщини, які у XIX ст. продовжували своє існування в якості специфічної групи державних селян під назвою «малоросійських козаків», у сучасній історіографії присвячено небагато уваги. Відтак, вивчення уявлень сучасників про дану групу дозволяє дещо заповнити цю лакуну й одночасно визначити, як корелювалися образи козацького минулого з їх селянською дійсністю.

Актуальність даного дослідження зумовлюється також станом та традиціями вивчення козацької теми суміжними з історією дисциплінами. Дослідники-літературознавці (та, дещо рідше, історіографи) при зверненні до вивчення писемних пам'яток другої половини XVIII – першої половини XIX ст., і, зокрема, козацької тематики в них, оцінюють погляди їхніх авторів на козацтво, виходячи, у кращому випадку, з надбань сучасного козакознавства, в гіршому (звичному) – спираючись на власні позаджерельні й позаісторіографічні знання. Внаслідок цього доволі часто у таких працях погляди авторів досліджуваних текстових пам'яток на історію та сучасний стан українського козацтва подаються через їх оцінки з перспективи презентизму, що призводить до викривленості висновків. Тож, вважаємо, дане дослідження може бути контекстотворюючим для подібного роду праць, демонструючи широкі варіації уявлень другої половини XVIII – першої половини XIX ст. щодо історії українського козацтва.

Додаткової актуальності дисертаційній роботі надає й дисциплінарний вимір – інтелектуальна історія, залучення методів якої до вивчення козацтва дозволяє відійти від традиційного для козакознавства ракурсу його розгляду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах держбюджетної теми «Інтелектуальна та соціальна історія України доби Середньовіччя, нового та новітнього часу» (номер державної реєстрації 0113U002679) кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Об'єктом дослідження є суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Предметом є система уявлень щодо українського козацтва як соціального та історичного феномену в суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Мета дисертаційної роботи – комплексне відтворення уявлень про українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- представити теоретичну, історіографічну та джерельну основу дослідження;

- реконструювати риси самосприйняття козацької верстви у середині XVIII ст.;

- визначити специфіку суспільної думки щодо соціальної трансформації козацтва Лівобережної України наприкінці XVIII ст.;

- виявити особливості зовнішнього погляду на «малоросійське козацтво» як соціальну групу;

- з'ясувати місце соціального феномену козака-селянина в суспільній думці 1830–1850-х рр.;

- простежити найбільш стійкі стереотипи першої половини XIX ст. стосовно козацтва;

- проаналізувати уявлення про козацьке минуле в художній літературі та публіцистиці;

- встановити кореляцію між сприйняттям історичного запорожця та соціальних практик чорноморського козацтва;

- відтворити процес онауковлення козацької проблематики в публічних дискусіях 30–50-х рр. XIX ст.

Територіальні межі з огляду на визначені об'єкт і предмет дисертації мають свою специфіку. У випадку, коли предметом дослідження виступають уявлення – речі цілком нематеріальні – окреслення його географії видається завданням важким, іноді нереальним загалом. Географічні межі даного дослідження прив'язуються до фізичної локації пам'яток козацької минувшини та місць проживання українських козаків або їх нащадків. Отже, основну увагу приділено регіонам, в яких існувало українське козацтво, проте це не означає обмеження лише ними. Оскільки досліджується суспільна думка, то територіальні межі можуть бути поширені на всі місця, де у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. створювалися або споживалися інтелектуальні продукти, присвячені

українському козацтву. Тому йдеться в першу чергу про українські землі у складі Російської держави та імперський простір в цілому.

Хронологічні межі дослідження окреслюються другою половиною XVIII – першою половиною XIX ст. Нижню межу визначено 1767 р. – роком скликання Комісії по складанню Нового Уложення. Її матеріали є унікальним комплексом джерел, що розкривають як уявлення дворянства-шляхетства про козаків, так і самопрезентацію козацького стану напередодні чи незабаром після ліквідації на українських землях різних козацьких утворень. У середині XIX ст. на суспільну думку впливала велика кількість факторів – еволюція літературно-естетичних канонів, методологічні новації в історичній науці, відбувалися суспільно-політичні трансформації та зміни умов існування самих козаків. За таких обставин виокремити одну вирішальну дату навряд чи можливо. Формально верхня хронологічна грань позначена 1858 р. – датою публікації статті М. А. Маркевича «О Козаках», яка є найпізнішим текстом, залученим у дослідженні в якості джерела. Слід також враховувати дворівневість хронологічних меж роботи, які пов'язані не тільки з історією суспільної думки, але й з уявленнями про козацтво в ній. У зв'язку з цим вони, за необхідності, зміщуються до другої половини XIII ст. – початкових етапів зародження українського козацтва в уяві декотрих авторів.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічним проблемам дисертації присвячено окремий розділ. Тут же попередньо необхідно зазначити, що головним методологічним орієнтиром в роботі стало дотримання принципу історизму, що передбачає врахування контекстуальності всіх процесів та явищ. Вважаємо, що прагнення до об'єктивності може реалізуватися через приведення результатів дослідження до вимог «прикладної істини істориків» (В. Вжосек), здійснене через сумлінне дотримання дослідницьких процедур. Тож, безпосередньо для вирішення поставлених мети і завдань у дисертаційній роботі використано загальнонаукові (аналіз, синтез) і спеціально-наукові **методи**. Залучення історико-генетичного методу дозволило простежити еволюцію уявлень про українське козацтво в суспільній думці протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Використання історично-порівняльного методу надало можливість визначити специфіку регіонального сприйняття козацтва.

Сюжетне поле дисертації довелося свідомо звужувати. Для українського суспільства другої половини XVIII – першої половини XIX ст. козацтво було субстратом, на якому воно постало. Більшість українських дворянських родів, рівно як і державних селян, мали козацьке походження, історія українських регіонів сприймалася лише як історія козацької доби. Козацтво виступало своєрідною візитівкою для сприйняття української минувшини. Відповідно, існує фактично невичерпне коло сюжетів з презентації українського козацтва в суспільній думці зазначеного часу. Відбір сюжетів для даного дослідження пояснюється орієнтацією на заповнення історіографічних лакун. Цим обумовлена відмова від розробки, наприклад, таких питань, як образ козацтва в польському та російському романтизмі, «шукування козацтва», формування історіографічного образу запорожців тощо, які є відносно непогано дослідженими істориками та літературознавцями.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що: *вперше:*

- сформульовано і детально розглянуто з позицій інтелектуальної історії проблему уявлень другої половини XVIII – першої половини XIX ст. щодо історії та актуального реального стану українського козацтва;
- комплексно проаналізовано регіональні варіанти автообразу козацтва в другій половині XVIII ст.;
- висвітлено проблему презентації у суспільній думці «малоросійського козацтва» як реальної соціальної спільноти;
- визначені основні стереотипи щодо «малоросійських козаків», які циркулювали у суспільній думці кінця XVIII – першої половини XIX ст.;
- встановлено рівень повсякденних знань з історії українського козацтва у суспільній думці кінця XVIII – першої половини XIX ст.;
- розкрито особливості сприйняття сучасниками ідеї щодо спадковості запорозьких та чорноморських козаків;
- визначено особливості процесу формування наукового козакознавчого проблемного поля.

Поглиблено:

- розуміння потенціалу законодавчих актів та робіт господарської тематики у якості джерел з історії уявлень;
- усвідомлення розуміння предмету історії суспільної думки;
- уявлення про домінуючий у суспільній думці кінця XVIII – першої половини XIX ст. образ запорожців.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при написанні монографій і статей з інтелектуальної та соціальної історії України другої половини XVIII – першої половини XIX ст., історії козацтва, а також залученні в якості контекстотворюючого фону до літературознавчих праць. Доцільним може стати використання матеріалів роботи при викладанні курсів історії України, історії суспільної думки та історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Особистий внесок. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів роботи. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських, регіональних, кафедральних підсумкових конференціях і наукових читаннях, зокрема: Другій Всеукраїнській краєзнавчій конференції «Побут, етнографія і фольклор Придніпров'я у минулому і сьогоденні» (Дніпропетровськ, 2013), Другій Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013), XXV сесії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську (Дніпропетровськ, 2014), III Всеукраїнській краєзнавчій конференції «Придніпров'я в літературних і мистецьких пам'ятках» (Дніпропетровськ, 28 березня 2014), Дев'ятій міжнародній

Кубансько-Терській науково-практичній конференції (Армавір, Російська Федерація, 2014).

Структура тексту дисертації відповідає меті і завданням дослідження і складається зі вступу, п'яти розділів, 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (405 позицій). Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок, з них 195 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, окреслено об'єкт і предмет, поставлено мету і завдання роботи, визначено хронологічні та територіальні межі дослідження, охарактеризовано методологічну основу, наукову новизну та практичне значення дисертації, відображено рівень апробації її результатів, зв'язок з науковими програмами, структуру та обсяг роботи.

Перший розділ – **«Теоретико-методологічні проблеми, історіографія та джерельна база дослідження»** – складається з двох підрозділів, у яких визначено та обґрунтовано теоретико-методологічну базу дослідження та його наукові принципи, проаналізовано ступінь наукового вивчення теми, охарактеризовано комплекс використаних джерел.

У підрозділі 1.1. *«Методологічні та термінологічні особливості дисертації»* охарактеризовано сукупність використаних підходів та методів. Зокрема, проаналізовано варіації визначення та співвідношення предмету інтелектуальної історії, та поняття суспільна думка. Ці питання осмислюються у працях А. Г. Болебруха, А. Н. Дмитрієва, Л. О. Зашкільняка, Т. Ф. Литвинової, Л. П. Рєпіной, Р. Шарт'є та ін. На цій основі визначено, що проблематика інтелектуальної історії є динамічною і фактично всеохоплюючою стосовно проявів мисленевих процесів минулого. У даному дослідженні конкретним наповненням цього поняття виступають сюжети з історії суспільної думки (у вузькому, традиційному розумінні), імагології, повсякденних уявлень про минуле.

Методи історичної імагології дозволили визначити, як козацтво сприймалося не в офіційних практиці та риториці, а в «повсякденному житті» – що знав і що думав про козацтво індивід, який стикався з цим явищем лише в книжках та/або під час подорожей. Однак, ці проблеми не є ексклюзивним полем імагології, оскільки вони перетинаються з питаннями історії уявлень. Дослідження «історичної частини» образу козацтва стало одночасно і вивченням повсякденних (буденних) знань про минуле.

Орієнтація на дотримання принципу історизму та відтворення минулого у всій його повноті зумовлює необхідність використання регіоналістичного підходу до вивчення подій і явищ української історії досліджуваного часу. Застосування цього підходу обумовлене розумінням того, що українські землі Російської імперії у зазначений період мали не тільки різний адміністративно-правовий статус, а й виразні соціально-економічні, етнографічні відмінності, та, що є важливішим, сприймалися самим населенням як окремі регіони – Малоросія, Новоросія, Правобережжя, Слобідська Україна (Я. В. Верменич, О. І. Журба, К. Мацузато, Т. Ф. Литвинова). Відповідно, можна говорити про специфічне забарвлення

суспільної думки; до того ж, у цих регіонах, за винятком Правобережжя, існували власні «версії» козацтва.

У підрозділі 1.2. «*Історіографічне освоєння теми*» проаналізовано традиції дослідження теми в гуманітаристиці. Зауважимо, що в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. у російському імперському соціумі історичні твори самі по собі виступали в якості явища суспільного життя і засобу формування суспільної думки. Тому всю наукову літературу зазначеного періоду вважаємо за доцільне відносити до джерел, а в історіографічному огляді враховувати праці, які були написані вже, починаючи з другої половини XIX ст.

Вся історіографічна база дослідження була розділена на два блоки: роботи з інтелектуальної та подієвої історії. До першого блоку віднесено праці з історії суспільної думки (у вузькому значенні), історіографічні та літературознавчі роботи, а також публікації з імагології.

Спроба синтезувати сучасні уявлення щодо впливу козацьких сюжетів на українську суспільну думку та суспільну свідомість була зроблена в дослідженнях, присвячених т. зв. «козацькому міфу» (О. Герус, С. Плохій). Історики суспільної думки, зокрема А. Г. Болебрух, презентують іншу картину щодо побутування козацьких сюжетів. Розглядаючи обговорення найактуальніших для сучасників проблем періоду XVIII–XIX ст., історик звернувся лише до питань участі козаків у роботі Уложенної комісії 1767–1768 рр. та висвітлення діяльності І. І. Срезневського й т. зв. «харківських романтиків», які активно цікавилися історією українських земель, у тому числі й історією козацтва.

Цим сюжетам присвячено відносно велику кількість конкретно-проблемних досліджень. Значною увагою істориків користується Уложенна комісія 1767–1768 рр. та обставини участі в ній депутатів від українських земель. Презентацію Слобожанщини в Комісії вивчав Д. І. Багалій. Участь різних груп козацтва Південної України в її роботі досліджували С. С. Дідик, К. Г. Гуслистий, Н. В. Полонська-Василенко, А. А. Скальковській, Н. В. Сурева, А. В. Флоровській. Найбільш дослідженою є презентація Лівобережної України. Основними працями, присвяченими їй, можна вважати роботи З. Когута, Г. А. Максимовича, І. В. Теличенка, Н. В. Шевченко та інших.

До проявів суспільної думки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. відносяться написані в той період історичні твори, чи не основною тематикою яких була історія козацької доби та козацтва. Вони, як і тенденції розвитку історіописання загалом, отримали ґрунтовне вивчення у працях вітчизняних історіографів, зокрема А. М. Бовгирі, І. Я. Дзири, О. І. Журби, В. В. Кравченка, О. В. Яся та ряду інших авторів.

Окремий предмет досліджень становить вивчення образу українського козацтва в художній літературі. Втім, дану тему вивчають в першу чергу літературознавці. Цьому сюжету присвятили свої праці, зокрема, Дж. Грабович, В. І. Мацапура, Т. М. Марченко та інші дослідники. Однак, характерною рисою значної кількості літературознавчих творів є те, що при вивченні історичних явищ фахівці не користуються методологією історичної науки, цілком

задовольняючись власним інструментарієм, та дуже слабо покладаються на історіографічні напрацювання і свідчення джерел.

Деякі сюжети «козацької теми» у сприйнятті дворян Лівобережної України висвітлюються Т. Ф. Литвиною.

З долею умовності до праць, що стосуються козацтва у сприйнятті сучасників, можна віднести роботи, присвячені вивченню образу українських земель у творах іноземців, перш за все мандрівників (Л. Д. Синицький, В. Ю. Січинський, Д. С. Наливайко, П. О. Бочан). Осібне місце в українській історіографії займає праця О. П. Толочка «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке», в якій запропоновано погляд на записки мандрівників, насамперед, як на джерела з історії уявлень, у тому числі й історичних.

Таким чином, у роботах, виконаних у руслі інтелектуальній історії, увагою дослідників користуються, головним чином, сюжети щодо презентації образу козацтва в історичних та художніх творах.

Праці з подієвої історії містять інші сюжети стосовно відображення козацтва в суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Наукове вивчення історії стану «малоросійських козаків» розпочалося з роботи М. В. Стороженка «К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века». Написана наприкінці XIX ст., ця праця сьогодні вважається класичною, й досі залишаючись чи не єдиною ґрунтовною публікацією з даної теми.

У післяреволюційний період «малоросійське козацтво» не було предметом спеціальних досліджень. Виняток становить лише період 1920-х рр., коли з'явилася низка праць, які, так чи інакше, торкалися історії козацького стану. У середині 1950-х – 1960-х рр. було оприлюднено низку праць, присвячених участі українських козаків у війні 1812 р. У цей же час починається вивчення «малоросійського козацтва» як однієї з груп державних селян.

На сучасному етапі найґрунтовніше висвітлення історія «малоросійських козаків» отримала в роботах З. Когути «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини» та В. С. Шандри «Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: Функції, структура, архів». У безпосередньо козакознавчих працях великою увагою дослідників користуються «героїчні» сторінки з «біографії» козаків, наприклад, їх участь в ополченнях. В окремих публікаціях висвітлюються проблеми трансформації групи малоросійських козаків у зв'язку з урядовою політикою, становище чернігівських козаків на початку XIX ст.; міграції козаків у першій половині XIX ст. та історія фіскальної політики уряду наприкінці XVIII – у середині XIX ст. щодо козаків.

Огляд історіографії свідчить, що проблема презентації українського козацтва в суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі.

У підрозділі 1.3. «*Джерельна база роботи*» проаналізовано та структуровано тексти, на яких ґрунтується дане дослідження. Стан історіографічної розробки проблем, які є предметом дисертації, з одного боку, та наявність значної кількості археографічних публікацій з іншого, дозволили сформувати джерельну базу на основі опублікованих джерел. При цьому перевага надавалася текстам, які були

оприлюднені та набули суспільної значущості в досліджуваній період. Джерельна база дисертації вибудовувалася, виходячи з розуміння суспільної думки як широкої системи уявлень, з масиву різнорідних за походженням, призначенням і жанрово-видовими ознаками текстів. Головним критерієм вибору джерел слугувала їх інформаційна насиченість. Незалежно від того, які джерела були в полі зору – нарративного чи документального, приватного чи офіційного характеру, там, де зустрічалися більш-менш розлогі рефлексії з приводу поставлених завдань, основним способом роботи з ними стало порівняння їх як з формально-текстологічної, так і з сутнісно-змістовної точок зору. При цьому перевага надавалася не стільки фактологічній стороні, скільки дискурсивним практикам, а орієнтація на особливості культурно-семіотичного підходу до історії дозволила апелювати до внутрішньої точки зору самих авторів залучених текстів. Принцип ізоморфності, тобто відповідності джерельної бази об'єкту, предмету та методам дисертації, а також джерелознавчий та археографічний методи дозволили побудувати достатню, достовірну, репрезентативну джерельну базу.

За змістовною ознакою джерела даного дослідження розподілені на два блоки. Перший складають тексти, в яких подано авторські уявлення щодо козаків та їх минулого: літературні праці (художня література, травелоги), історичні твори, публіцистика, літературна критика, мемуари та епістолярії. До другого блоку віднесено праці, що створювалися для опису буття козаків та його актуальних проблем. Сюди входять матеріали Уложеної комісії 1767 р., різноманітні проекти та записки, описово-статистичні роботи, господарські описи.

Серед **художніх творів** найбільшу інформаційну цінність становлять праці В. Т. Наріжного. Оpubліковані 1824 р. роман «Бурсак» та повість «Запорожець» фактично були першими в російській літературі великими художніми текстами на тему козацького минулого. Чи не єдиним прозовим текстом, в якому продемонстровано художнє осмислення малоросійського козацького ополчення 1812 р., став роман «Федюша Мотовильский» І. Г. Кулжинського (1833).

Травелогі складають специфічний жанр художньої літератури. Стосовно козацької проблематики, описи мандрівок фіксують як сприйняття або стереотипи щодо різних груп козаків, яких вони побачили під час подорожі, так і загальні уявлення щодо минулого відвідуваних земель. Утім, інколи не менш промовистою може бути і відсутність згадок. Подібна інформація більшою чи меншою мірою зафіксована у текстах К. І. Арсеньєва, Н. С. Всеволожского, А. Г. Глагольєва, О. фон Гуна, І. М. Долгорукова, В. Ф. Зуєва, В. В. Измайлова, А. І. Льовшина, Л. Серрісторі, В. В. Селіванова, П. І. Сумарокова та «Письмах Х... Ш...».

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. в якості специфічного жанру літератури виступають **історичні твори**. З одного боку, їх самостійно можна розглядати як прояви суспільної думки, з іншого – для читаючої публіки вони були засобом формування історичних уявлень. З-поміж таких праць найбільше поширення, а, отже, і вплив на суспільну думку, мали анонімна «История Русов», «История Малой России» Д. Н. Бантиша-Каменского, «История Малороссии» М. А. Маркевича, роботи В. Г. Рубана та інші. Одночасно, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. авторитетними джерелами

історичних знань виступали географічні лексикони Х. А. Чеботарьова (1776), Ф. А. Полуніна (1777), Л. М. Максимовіча та А. М. Щекатова (1788), А. М. Щекатова (1801).

Літературна критика дозволяє зрозуміти сприйняття сучасниками зображених у літературних творах картин минулого, їх відповідність читацькому баченню. Саме такий інформаційний потенціал мають рецензії на твори В. Т. Наріжного. Крім безпосередньо художньої літератури, об'єктом критики виступали історичні твори. Оцінки праць Д.Н. Бантиша-Каменського та М.А. Маркевича переросли в журнальну полеміку за участю М. І. Костомарова, Н. А. Полевого, П. О. Куліша, О. І. Сенковського, П. А. Плетньова, В. І. Белінського, М. А. Маркевича, Г. А. Раковіча, в якій зустрілися різні, інколи діаметрально протилежні, оцінки феномену українського козацтва.

Цінні відомості для вивчення суспільної думки містять **мемуари та щоденники**. І. І. Сердюков залишив спогади щодо скликання козацького ополчення у 1831 р. У записках С. А. Тучкова присутні роздуми над минулим, у т. ч. і козацьким, що дозволяє зрозуміти рівень його повсякденних знань з історії. Одночасно мемуарист занотував і враження про чорноморських козаків. Щоденник Г. П. Галагана демонструє повсякденне сприйняття «малоросійських козаків» їхнім сусідом-поміщиком.

Окремий вид джерел складають **епістолярії**, які містять дуже різноманітну та багатшарову інформацію. Так, листування А. Я. та В. А. Стороженків надає відомості як про сучасний стан козацької верстви, так і про сприйняття історії козацтва та реакцію на художні та історичні твори, в яких розкривається козацька тематика. Натомість, листування Н. Г. Рєпніна торкається, головним чином, обговорення заходів з адміністрування «малоросійських козаків».

До другого блоку джерел віднесено тексти, створені для опису умов побутування козаків та їх потреб (або ж принаймні, і їх також). Серед них унікальне значення мають **накази до Уложеної комісії 1767 р.** та інші матеріали, пов'язані з її роботою. Вони дозволяють зафіксувати станову самосвідомість та самопрезентацію козаків у момент, коли без загальних змін буття продовжували існувати лівобережне і запорозьке козацтва та були нещодавно ліквідовані слобідські полки та Новослобідський полк, скасовано козацький устрій на переданих до складу Новоросійської губернії землях південних полків Гетьманщини.

У різноманітних **проектах і записках**, зокрема С. М. Кочубея, Н. Г. Рєпніна, П. А. Чуйкевича, адресованих урядовцям різного рангу, зафіксовано актуальні чи уявні проблеми козацького стану. Подібні твори містять як огляди минулого українського козацтва, так і оцінки сучасного авторам становища козаків та конкретні пропозиції щодо його поліпшення. Утім, подібні тексти можуть слугувати не так джерелами з історії козацтва, як джерелами з історії уявлень щодо козаків.

Описово-статистичні праці – І.-Г. Георгі, О. Ф. Шафонського, Я. М. Марковича, М. І. Арандаренка, військово-статистичні описи губерній – містять відомості оглядового характеру про минуле та сучасний стан українських земель. Особливий інтерес представляє сприйняття авторами цих творів

відмінностей козаків від інших категорій населення. За змістом інформації до цієї групи джерел наближаються **етнографічні описи** В. Тарновського, А. Базілевіча, Д. Гавриленка, завдяки яким можна простежити як сприйняття «малоросійського козацтва» дослідниками, так і певні риси козацької самосвідомості. Подібними в інформативному плані до етнографічних описів є різні **праці з соціально-економічної проблематики**. Присвячені опису господарських занять населення, вони містять інформацію як безпосередньо про сучасне їх авторам положення «малоросійських козаків», так і розкривають уявлення авторів щодо них. Особливе місце серед таких робіт займають записки козака М. Осьмака.

Документальні джерела відносимо також до другого блоку, оскільки в них описано реальне буття козаків та уявлення про його бажану організацію. Це **законодавчі акти** Російської імперії та розпорядження представників місцевої адміністрації. Однак, для даного дослідження головну інформаційну цінність мають не норми і розпорядження, які прописані в цих документах, а дискурсивна сторона текстів, що відбиває розповсюджені в урядових колах стереотипи відносно козацького стану.

У другому розділі дисертації – **«Комісія по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр. та самопрезентація козацтва»** – на основі аналізу матеріалів Комісії реконструйовано самосприйняття представників різних утворень українського козацтва. Порівняння текстів наказів всіх груп українського козацького населення, які брали участь у роботі Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р., засвідчує однакове розуміння ними козацького статусу. Бути козаком означало відбувати іррегулярну військову службу за умов права вільного землеволодіння та користування ще рядом пільг та привілеїв, які розглядалися як основа для матеріального забезпечення служби.

У підрозділі 2.1. *«Станові проблеми та ідеали козацтва Лівобережної України»* через аналіз наказів до Комісії показано особливості самопрезентації старшини/шляхти та козаків Лівобережних полків. Як з'ясувалося, на той час малоросійське шляхетство вже прямо не асоціювало себе з козацтвом. У текстах наказів від шляхетства взагалі не міститься рефлексій щодо власного козацького минулого. Воно презентує себе цілком відокремленим від козаків станом. Козаки ж відчували себе військовою верствою, і саме необхідністю створення сприятливих умов для несення ними військової служби вони обґрунтували прохання щодо послаблення податкового тиску та підтвердження своїх прав. Однак, загалом накази містять небагато рефлексій стосовно статусу їх укладачів. Певно, що у зв'язку з відносною сталістю свого буття козаки просто не мали в той час потреби у таких роздумах.

У підрозділі 2.2. *«Голос» слобідського козацтва в Комісії»* визначено особливості презентації у матеріалах Комісії екс-козацького населення, яке втратило свій статус 1764–1765 рр. Колишнє козацьке населення Слобідських полків доволі спокійно відреагувало на зміни, що відбулися в його житті зі скасуванням полкового устрою та козачої служби. При цьому козацьке минуле розглядалося суто утилітарно – як джерело існування особливих прав і привілеїв, не наділяючись ніяким самостійним «метафізичним» змістом. Тексти наказів показують відсутність якогось спільного бачення козацького минулого

старшиною та військовими обивателями. Бажання повернення до старих порядків продемонстровано далеко не у всіх наказах; натомість артикулювалося скоріше невдоволення перекрученнями нового ладу та пропозиції щодо його поліпшення. Тож, козаччина слобожанами сприймалася як цілком пройдений етап – про неї згадувалося навіть не у всіх наказах та лише щоб пояснити походження привілеїв. Ймовірно, причиною такої «неуваги» до минулого було те, що новий лад у губернії в цілому задовольняв населення. Тому й не бачимо сильної ностальгії за старим, козацьким устроєм. Старшина основні зусилля спрямовувала на формальне отримання дворянського звання та повну інтеграцію до загальноімперського ладу. Обивателі теж, судячи з наказів, доволі безболісно змірилися з новим статусом, майже не продемонструвавши бажання повернення старих порядків, а лише прагнення більш комфортного прилаштування до нових.

Підрозділ 2.3. «*Позиції козацтва Степової України*» присвячено аналізу самопрезентації у матеріалах Комісії мешканців переданих 1764 р. зі складу Малоросії до Новоросійської губернії сотень, які зберігали козацький статус, але втратили козацький устрій; населення колишнього Новослобідського полку та запорожців. Можна стверджувати про негативне сприйняття козацтвом Степової України змін, які відбулися у середині XVIII ст. Основною причиною цього була втрата майнових прав та пільг. Рівень неприйняття залежав від ступеню змін прав і способу життя – найбільші протести йшли від козаків, обернених на пікінерів; дещо поміркованіше висловлювалися мешканці сотенних міст; найбільш спокійну реакцію мали запорожці, яких зміни в той час майже не торкнулися. Основні уявлення козаків щодо поліпшення свого станового статусу стосувалися відновлення козацької служби, під якою розумілося відбування нерегулярних військових повинностей за умови вільного землеволодіння; відновлення й підтвердження шляхетських прав та попереднього статусу своїх земель – передача їх назад у відання Малоросійської колегії.

У третьому розділі – **«Малоросійське козацтво як суспільна група в уявленнях сучасників наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.»** – проаналізовано сприйняття сучасниками трансформацій та статусу лівобережного козацтва після ліквідації козацького устрою.

У підрозділі 3.1. «*Уявлення щодо соціальної трансформації лівобережного козацтва*» показано сприйняття сучасниками процесу переходу козаків від воїнського до землеробського існування. Встановлено, що ліквідація полків у якості військових структур сприймалася як кінець козацького буття. Тож, у цей період, подібно до 1767 р., продовжувало зберігатися розуміння сутності козацького статусу як обов'язку відбування військової служби за рахунок деяких пільг. Одночасно козаки, які продовжували мешкати на Лівобережжі, вже з кінця XVIII ст. зараховувалися сучасниками до категорії землеробського населення, хоча й усвідомлювалася їх пряма спадковість з козаками-воїнами.

У підрозділі 3.2. «*Малоросійські козаки у “зовнішньому” сприйнятті*» через аналіз травелогів охарактеризовано особливості сприйняття «оселяненого» козацтва на початку XIX ст. представниками російського соціуму. Для російського спостерігача козаки не становили самостійного предмету інтересу. Відсутність спеціальної уваги до них з боку мандрівників свідчить, що вони

змішували їх із загалом лівобережного українського населення. Відповідно, на козаків переносилися і всі стереотипні риси вдачі, приписувані українському населенню загалом. Разом з тим, тексти І. М. Долгорукова та В. В. Ізмайлова показують, що на початку ХІХ ст. росіяни довільно плутано уявляли етно-соціальну структуру українського населення. Інші твори цього часу демонструють, що козаків сприймали як регіональний різновид державних селян, або ж просто як регіональну назву державних селян Лівобережжя.

У підрозділі 3.3. «*Козаки-селяни у суспільній думці 1830–1850-х рр.*» шляхом вивчення публікацій, присвячених різним аспектам господарських занять населення Лівобережної України, проаналізовано сприйняття верстви «малоросійських козаків». Це дозволило простежити сприйняття місця «малоросійських козаків» у структурі сільського населення їх сусідами-поміщиками. У 1830–1850-х рр. ними «малоросійське козацтво» сприймалося як специфічна група селянства Лівобережної України. Козаки не мали відмінностей від інших державних селян у господарчому плані, хоча і зберігали деякі риси станової особистості в побуті та традиціях. Одночасно, сучасниками продовжував усвідомлюватися генетичний зв'язок між колишніми козаками-воїнами та їх нащадками, яким і пояснювалися особливості побуту останніх.

У підрозділі 3.4. «*Стереотипи у ставленні до козацтва як фактор соціальної дійсності*» проаналізовано уявлення сучасників про специфічні риси характеру «малоросійських козаків» у досліджуваній період. Уже на початку ХІХ ст. «малоросійські козаки» цілком однозначно сприймалися сучасниками як мирні селяни-землероби. Для стороннього спостерігача вони фактично розчинилися в масі простолюду і лише при погляді з близької дистанції помітні були певні відмінності у козацькому самосприйнятті відносно інших категорій селян. Очевидно, що «розчинившись», козаки повністю перебрали на себе і загальний стереотипний образ малоросіянина. Однак, у варіаціях опису цього образу містилася й специфічно козацька риса – войовничість. Козаки (виокремленні в особливу категорію, чи злиті із загалом лівобережних українців), не зважаючи на їх загальне сприйняття як мирних землеробів, рудиментарно все ще усвідомлювалися як військова верства. Пояснюється це в першу чергу тим, що через усвідомлення тягlosti, спадковості козаків від часів Наливайка і Хмельницького аж до ХІХ ст. на останніх переносилися стереотипні риси перших. Іншим поширеним уявленням щодо «малоросійських козаків» було переконання про їхню природну схильність до кавалерійської служби. Такі погляди зафіксовано не тільки в художній літературі й травелогах, але й в описово-статистичних джерелах, військово-статистичних описах українських губерній. Наслідком широкого розповсюдження стереотипу про козацьку схильність до кавалерії було проникнення його і на законодавчий рівень – за указом від 25 червня 1832 р. всіх призваних на службу новобранців з «малоросійських козаків» мали відправляти на комплектування виключно кінних частин.

У четвертому розділі – «**Повсякденні уявлення про козацьке минуле наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.**» – шляхом «повільного прочитання» творів В. Т. Наріжного й аналізу їх історичного контенту та читацької реакції на них, а також дослідження травелогів зроблено спробу

виявити невідрефлексовані, повсякденні уявлення стосовно минувшини українського козацтва.

У підрозділі 4.1. «*В. Т. Наріжний та уявлення з історії козацтва*» проаналізовано представлену в літературних творах В. Т. Наріжного «Бурсак» та «Запорожец» картину історії українського козацтва. Письменник передав сприйняття минулого Малоросії у XVII–XVIII ст. як цілком незалежної держави, змалював гетьмана як суверенного володаря, наділеного всіма відповідними для літературного шаблону атрибутами. Одночасно запорожців та Січ автор сприймав цілком окремо від історії лівобережного козацтва. Образ Запорожжя у творчості В. Т. Наріжного не вельми відрізнявся від пануючого наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дискурсу, заданого Маніфестом 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Січі. При цьому, не помітно прямого впливу на історичний контент творів В. Т. Наріжного тогочасних історичних праць. Схвальні оцінки історичного наповнення в текстах літератора рецензентами переконують, що зображена там картина минулого побуту Лівобережної України цілком відповідала буденним знанням з історії краю. Аналіз історичних робіт, синхронних творам В. Т. Наріжного, демонструє, що, згідно з уявленнями того часу, його тексти не містили якихось анахронізмів чи значних невідповідностей. Отже, представлена В. Т. Наріжним картина історії українського козацтва загалом відповідала повсякденним уявленням його сучасників про цей предмет.

У підрозділі 4.2. «*Топографія козацького минулого в літературі*» проаналізовано, як уявлення про козацьке минуле актуалізувалися при відвіданні місць, пов'язаних з козацькою історією. Аналіз тревелогів К. І. Арсеньева, Н. С. Всеволожского, А. Г. Глагольєва, О. фон Гуна, І. М. Долгорукова, В. Ф. Зуєва, В. В. Ізмайлова, А. І. Льовшина, Л. Серрісторі, В. В. Селіванова, П. І. Сумарокова та «Писем Х... Ш...» засвідчив, що загалом, для російських мандрівників козацькі часи асоціювалися лише з прізвищами гетьманів – Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка. Крім них, подорожуючі могли мало що пригадати, хіба що постійні усобиці тих часів. Набагато частіше згадувалися Мазепа та Розумовський і пов'язані з їхніми біографіями місця. Однак ці дві персоналії цікавили подорожуючих передусім у контексті загальноімперської історії. Мазепа сприймався в першу чергу як ворог Петра І. Приблизно з другої чверті XIX ст., як демонструють записки В. В. Селіванова, до цього його «амплуа» додалися ще й літературні контексти. Аналогічно, К. Г. Розумовський цікавив росіян у зв'язку з імперською історією, як один з найвизначніших можновладців екатерининської доби. Про це свідчить хоча б той факт, що не всі, хто згадував цю персону, відмічали його гетьманство. Отже, навіть при безпосередній зустрічі, в залишках малоросійської давнини мандрівники цікавилися лише її загальноімперською складовою.

У підрозділі 4.3. «*Запорожці в живому сприйнятті*» визначено сприйняття мандрівниками Степовою Україною та Кубанню запорізького козацтва. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. запорожці чи не у всіх публічних текстах виступали цілком у дусі ідеології Маніфесту про ліквідацію Січі, як розбійники та варвари. Однак вони продовжували існувати не лише на сторінках художніх та історичних творів, але і як цілком матеріальна реальність, мешкаючи за Дунаєм та

на Кубані. Тож травелоги, в яких описувалися мандрівки південними землями імперії, дають змогу побачити рецепцію цього образу на «приземленому рівні». Величезну цікавість при цьому складає те, що мандрівники нерідко після придніпровських степів, колишніх володінь «давніх» запорожців, відвідували Кубань, де стикалися з їх нащадками-чорноморцями. Ця обставина дає можливість простежити вплив їх образів один на одного. Про те, що в суспільній думці між ними існував і зворотній, ретроспективний зв'язок, свідчить хоча б перенесення назви «чорноморці» на «давніх» запорожців. Аналіз текстів, залишених мандрівниками, демонструє, що, на відміну від лівобережних козаків, для представників імперського соціуму запорожці являли самостійний об'єкт зацікавлення. Картина запорозької минувшини в травелогах подавалася цілісно, на відміну від вкрай фрагментарних уявлень щодо історії лівобережного козацтва. При цьому варіанти її опису могли різнитися від змалювання запорозького варварства до подання цілком «нормального» портрету. Але, незалежно від поданої історичної частини, побачені мандрівниками чорноморці не отримували в описах негативних рис своїх предків-запорожців та зображувалися повністю подібними до лівобережної людності.

П'ятий розділ – **«Онауковлення проблематики історії українського козацтва в дискусіях 1830–1850-х рр.»** – висвітлює процеси наукової концептуалізації козацької минувшини через аналіз журнальної полеміки за участю В. І. Белінського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. А. Маркевича, П. А. Плетньова, Н. А. Полевого, Г. А. Раковіча та О. І. Сенковського.

Дискусією в традиційному сенсі цю полеміку можна назвати лише умовно. Ідеї опонентів брались до уваги тільки для того, щоб їх заперечити, в будь-якій раціональності їм відмовлялося. Спростування ж велося в цілком схоластичній манері, через демонстрацію внутрішніх логічних суперечностей в тексті опонента. Інший варіант полягав у запереченні позиції опонента, опертої на одне джерело, посиленням на інше, «більш достовірне». Звісно, про джерелознавчу критику чи якісь спроби синтезу в такому випадку не йшлося. Втім, джерельне підкріплення застосовувалося тільки щодо другорядних деталей, основа ж концепцій була майже цілком витвором авторської уяви. Жодних підтверджень, окрім патетики, не наводилося. Уявлення відносно козаків автори базували на апріорних для себе положеннях, зокрема – сприйняття їх як малоросіян загалом; окремою малоросійською військовою верствою, або ж як етнічно строкатого збіговиська грабіжників. Тож, не дивно у такому випадку видається відсутність навіть мінімального консенсусу між прихильниками різних точок зору.

У підрозділі 5.1. *«Формування проблемного поля козакознавства у 1830–1840-х рр.»* розглянуто полеміку В. І. Белінського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, П. А. Плетньова, Н. А. Полевого та О. І. Сенковського. Продемонстровані варіації позицій цих авторів щодо визначення етнічного походження, приналежності козацтва до української, польської або ж російської історії та їх ролі й значення у визначенні шляху історичного розвитку.

Підрозділ 5.2. *«Місце козацтва у вітчизняній історії в дискусіях 1850-х рр.»* присвячено позиціям Г. А. Раковіча та опонуванню їм М. А. Маркевичем. Погляди Г. А. Раковіча демонструють випадок, коли малоросійський патріот

намагався відділити образ «розбійницького» козацтва від уявлень щодо минулого своєї Батьківщини. Він прагнув довести не органічність та шкідливість явища козацтва для української історії. Для пов'язаного з ним родинними стосунками М. А. Маркевича, як і для більшості представників лівобережного соціуму, подібна «козакофобія» була дражливою через власне самоототожнення з козаками. Відповідно, він опонував ідеям, висловленим і О. І. Сенковським, і Г. А. Раковічем. Утім, М. А. Маркевич, який в питаннях історії не виходив за межі літературного романтичного дискурсу, уособлює зважену версію козакофільства, без наділення козацтва месіанськими рисами

Загалом же, аналіз даної дискусії дозволяє констатувати відсутність будь-якої усталеності поглядів на минуле українського козацтва. Навіть у ключових питаннях – щодо походження або етнічної приналежності – думки розходилися кардинальним чином. Цікавим нюансом є також саме наповнення поняття «козацтво» («казачество»). Роботи Н. А. Полевого, О. І. Сенковського та Г. А. Раковіча, демонструють, що на той час під козацтвом розуміли особливий суспільний устрій, стиль життя, дух, на відміну від уявлень про козацтво як сукупність козаків з окремою військово-адміністративною структурою. Тексти цих авторів (а також С. М. Кочубея), крім цього, засвідчують «розмивання» у цей період геоконцепту «Малоросія». Автори довільно встановлювали або ж зміщували кордони цього краю, не прив'язуючись до його традиційного розуміння як територій Полтавської, Чернігівської (та Харківської) губерній. Дискусія також демонструє злиття в уяві малоросійського та запорозького козацтва, що особливо характерно для російських авторів. Цікавим «некозакознавчим» нюансом дискусії є те, що в ній були озвучені ідеї, згодом повторені у канонізованій українською історіографією суперечці М. П. Погодіна та М. О. Максимовича. Як бачимо, ці «ідеї літали у повітрі» й артикулювалися ще раніше.

У цілому, для всіх авторів, дискусія мала, крім історичного, велике суспільне значення, важко навіть визначити, що превалювало. Відношення до козаків одночасно виступало індикатором ставлення до сучасних їм малоросіян/українців, не зважаючи на загалом різні варіанти уявлень щодо співвідношення цих категорій.

Висновки. Аналіз залученого комплексу історіографічних матеріалів надав можливість визначити основні тенденції і домінанти на тому чи іншому історіографічному етапі щодо вивчення презентації українського козацтва в суспільній думці та констатувати відсутність в історіографії комплексних досліджень з цієї тематики. У той же час сформована методологічна база, заснована на методах інтелектуальної історії, імагології, історії уявлень, та репрезентативна джерельна основа дослідження, специфіка якої полягає у переважанні текстів, що вже в досліджуваний період відігравали важливу роль у суспільних дискусіях та формуванні образу козацтва, дозволили вирішити поставлені в роботі завдання і дійти ряду висновків.

Проаналізовані під кутом зору самопрезентації козацького стану матеріали, в першу чергу Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р., сприяли виявленню регіональних особливостей уявлень козацьких спільнот щодо розуміння станових

проблем і свого статусу. В другій половині XVIII ст. бути козаком для представників цієї верстви означало відбувати іррегулярну військову службу на умовах самозабезпечення, але з отриманням пільг і привілеїв. Одночасно старшина намагалася не акцентувати на своєму козацькому походженні, натомість наголошуючи на здавна шляхетському статусі. Зазначені тенденції були характерні для всіх українських козацьких спільнот, представлених у роботі Комісії, окрім запорожців.

Вивчення суспільної думки щодо соціальної трансформації козацтва Лівобережної України наприкінці XVIII ст. свідчить, що у сприйнятті сучасників воно припинило своє існування наприкінці XVIII ст. у зв'язку з ліквідацією військових структур та скасуванням для козаків воїнської повинності. Попри те, що й після цього вони зберігали свою станову назву, іменуючись «малоросійськими козаками», сучасниками вони вже сприймалися як суто мирне землеробське населення.

Подібним у першій чверті XIX ст. було й сприйняття козацтва як реальної соціальної групи представниками російського соціуму, зафіксоване в тревелогах. Описи подорожей, в яких козаки згадувалися лише епізодично, свідчать, що верства «малоросійських козаків» загалом «розчинялася» для стороннього спостерігача у всій масі української людності Лівобережжя. Спостереження «з близької відстані», проаналізовані у 1830–1850-х рр. представниками лівобережного соціуму, дозволили встановити місце соціального феномену козака-селянина в тогочасній суспільній думці. Джерела свідчать, що в господарському аспекті козаки не виокремлювалися із загалу державних селян Лівобережної України. Разом з тим, спостерігачі фіксували й деякі особливості козацького побуту, звичаїв та самосвідомості відносно інших груп сільського населення.

У суспільній думці Російської імперії в першій половині XIX ст. фіксується циркулювання двох поширених відносно «малоросійських козаків» стереотипів. Навіть в умовах відзначеного сучасниками фактичного оселяння козаків їх продовжували вважати войовничою верствою. Схильність до військових дій та антипольський запал сприймалися як спадкові ще від часів Богдана Хмельницького риси. Другою характеристикою «малоросійських козаків» вважалася їх схильність та особливі здібності до служби в кавалерії. Той факт, що ці думки побутували навіть у свідомості вищих урядовців, прямо впливаючи на прийняття ними рішень стосовно козаків і закарбовуючись у законодавчих актах, засвідчує необхідність вивчення уявлень як необхідного компоненту розуміння подієвої історії.

Наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. українські козаки, крім Лівобережжя, продовжували своє реальне існування як нащадки запорожців на Кубані. Водночас, козацтво функціонувало в суспільному сприйнятті як історичний феномен та художній образ. З початку 1820-х рр. намітився сплеск популярності «малоросійської теми» в російській літературі. Вивчення історичного контенту двох перших великих творів з козацької тематики – повісті «Запорожець» та роману «Бурсак» В. Т. Наріжного – дозволило засвідчити, що подана там картина цілком відповідала синхронним добі їх написання повсякденним уявленням з історії українських земель. Ті елементи історичного

наповнення текстів, які при сучасному прочитанні сприймаються як анахронізми, цілком відповідали уявленням середини 1820-х рр., що підтверджується іншими джерелами. Одночасно ці тексти засвідчили, що козак-запорожець та козак-гетьманець сприймалися як окремі явища. На образ січовиків поширювалося бачення, накинуте ракурсом Маніфесту 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі – члени анархічної та «аномальної» спільноти. Козаки ж Гетьманщини сприймалися насамперед як військова верства українського соціуму.

Аналіз відомостей, поданих російськими мандрівниками, свідчить про дуже нечіткі та розмиті уявлення щодо історії лівобережного і слобідського козацтва. Запорожці та козаки Гетьманщини, як і у візії В. Т. Наріжного, сприймалися як окремі спільноти. З козацької історії мандрівники переважно пригадували лише Б. Хмельницького та імена ще декількох гетьманів, а також постійні місцеві усобиці. Поширені в травелогах згадки І. Мазепи та К. Розумовського, в першу чергу, вписувалися в контекст загальноросійської історії. Об'єктом спеціальної уваги мандрівників виступало Запорожжя. Записки демонструють наявність у російському соціумі доволі цілісних уявлень щодо історії Січі. Запорожці сприймалися цілком у дусі Маніфесту 3 серпня 1775 р., як «аномальне» суспільство, яке не мало «правильного» устрою. Саме ця «аномальність», відмінність від просвітницьких ідеалів впорядкованості, й зумовила інтерес росіян. Однак, на чорноморських козаків, які однозначно сприймалися як запорожці або ж їх прями нащадки, негативний історичний образ не переносився. При безпосередньому контакті мандрівники не бачили значних відмінностей між чорноморцями та малоросіянами.

З початку 1820-х рр. в інтелектуальному просторі Російської імперії починаються спроби наукової концептуалізації історії українського козацтва, що значною мірою відбувалося в публічній площині через журнальну полеміку 1830–1850-х рр. Вона засвідчила важливе місце козацтва в конструкціях української нації. Її учасники – В. Г. Белінській, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, М. А. Маркевич, П. А. Плетньов, Н. А. Полевой, Г. А. Раковіч, О. І. Сенковській – продемонстрували варіативність сприйняття українського козацтва у спектрі від ототожнення з усім загальним малоросійського населення, або ж як частини російського народу, до повного заперечення будь-якого органічного зв'язку з історією українців. Одночасно аналіз даної полеміки показав, що в середині ХІХ ст. під поняттям «казачество» розумівся особливий військовий режим правління краєм, а не сукупність козаків чи їх військова структура.

Ці суспільні дискусії, які стали інструментом пошуку своєї ідентичності, власного національного «модерного», засвідчили також наявність конфронтаційних конструкцій нації. Міф козацтва як репрезентанта нації, як основної націотворчої групи починає ставитися під сумнів, піддаватися корозії, а образ козацтва трансформується в сприйняття його однією з груп українського суспільства, а не як всього народу. Відмовляючись від пафосу козацтва, дворянська «антикозацька» публіцистика в такий спосіб не стільки виступала проти козацтва, скільки ставила під сумнів модель ранньомодерної нації, де козацтво сприймалося як головний репрезентант українства/малоросійства. У

зв'язку з цим можна стверджувати, що саме в ході козакознавчих дискусій намітився розрив у суспільній думці України щодо проблеми націотворчої ролі тих чи інших соціальних груп, який починає долатися тільки на межі ХХ–ХХІ ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях:

1. Шаталов Д. В. Українське козацтво очима російських мандрівників початку ХІХ ст. / Д. В. Шаталов // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. – С. 195–204.
2. Шаталов Д. Реакція козацтва Степової України на соціокультурні зміни середини ХVІІІ ст. / Д. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2013. – Вип. 11. – С. 15–25.
3. Шаталов Д. В. Тут, внутри: как филологи пишут историю... (размышления над и по поводу образа украинского казака в современной российской гуманитаристике) / Д. В. Шаталов // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Д.: Ліра, 2014. – С. 333–348.
4. Шаталов Д. В. Зображення запорозького козацтва у творчості В. Т. Наріжного як відбиток масових уявлень першої чверті ХІХ ст. / Д. В. Шаталов // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2014. – Вип. 11. – С. 187–193.
5. Шаталов Д. Реакція слобідського козацтва на соціокультурні зміни середини ХVІІІ ст. / Д. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д.: Ліра, 2014. – Вип. 12. – С. 40–50.

Публікації в зарубіжних наукових виданнях

6. Шаталов Д. В. «Путевая литература» начала ХІХ в. и формирование историографического образа украинского казачества / Д. В. Шаталов // Мир историка: историографический сборник. – Омск: ОГУ, 2014. – Вып. 9. – С. 224–240.
7. Шаталов Д. В. Представления о воинственности украинских казаков первой половины ХІХ века / Д. В. Шаталов // Из истории и культуры линейного казачества Северного Кавказа. – Армавир: ИП Шурыгин В. Е., 2014. – С. 115–117.

А Н О Т А Ц І Я

Шаталов Д. В. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2015.

У дисертації досліджуються аспекти сприйняття українського козацтва в суспільній думці Російської імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Визначено саморозуміння козацького статусу в середині XVIII ст. Проаналізовано відображення картини соціальної трансформації лівобережного козацтва другої половини XVIII ст., визначено образ козаків-селян та основні стереотипи щодо сприйняття козацтва сучасниками у першій половині XIX ст.. Зроблено спробу з'ясувати рівень повсякденних знань про історію українського козацтва у представників російського соціуму першої половини XIX ст. Визначено напрямки наукової концептуалізації історії українського козацтва в дискусіях 1830–1850-х рр.

Ключові слова: козацтво, «малоросійські козаки», запорожці, чорноморці, військові обивателі, стереотипи, художня література, публіцистика, повсякденні історичні знання, Україна, Російська імперія.

S U M M A R Y

Shatalov D.V. Ukrainian Cossacks in social opinion in the second half of the XVIII – the first half of the XIX c. – Manuscript.

The dissertation of the degree of historical sciences, speciality 07.00.01. – history of Ukraine – Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar, Dnipropetrovsk, 2015.

In the dissertation are investigated aspects of perception of Ukrainian Cossacks in the public opinion of the Russian Empire of the second half of the XVIII – the first half of the XIX century. Self-understanding of the status of Cossacks in the middle of the XVIII c. is defined. The picture of perception of Left bank Cossacks social transformation in the second half of the XVIII c. is analyzed and defined the image of the Cossacks-peasants and the main stereotypes about their perception by contemporaries in the first half of the XIX c. An attempt to determine the trivial knowledge about the Ukrainian Cossacks history in Russian society in the first half of the nineteenth century was made. The directions of scientific conceptualization of the Ukrainian Cossacks history in discussions of 1830–1850's are determined.

Keywords: Cossacks, "Little Russian Cossacks", Zaporozhians, Chernomortsy, voyskovi obyvateli, stereotypes, fiction, journalism, trivial historical knowledge.

АННОТАЦИЯ

Шаталов Д. В. Украинское казачество в общественной мысли второй половины XVIII – первой половины XIX ст. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепропетровск, 2015.

В диссертации исследуются восприятия украинского казачества в общественном мнении Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автором был осуществлен анализ истории изучения данной темы в существующей историографической традиции и определена источниковая база, позволяющая осветить данную тему.

Путем анализа материалов Комиссии по составлению Нового Уложения 1767 г. определено самопонимание казацкого статуса в середине XVIII ст. представителями левобережного казачества, слободскими войсковыми обывателями, запорожцами и членами других групп казацкого населения Степной Украины.

Объектом исследования также стал образ левобережного казачества как социальной группы в представлении современников в конце XVIII – первой половине XIX вв. В частности, было изучено отображение картины социальной трансформации левобережного казачества второй половины XVIII ст. в сознании современников. Реконструирован образ казаков-крестьян, сформировавшийся у представителей украинского и российского общества. Показаны основные стереотипы восприятия левобережного казачества, бытовавшие в исследуемый период в общественном и официальном мнении.

На примере исторической прозы В. Т. Нарезного и её восприятия современниками сделана попытка определения уровня обыденных знаний об истории украинского казачества у представителей российского социума первой половины XIX в и проанализированы различия восприятия образа левобережных казаков и запорожцев. Через изучение травелогов демонстрируется, какой объем знаний по истории украинского казачества актуализировался у российских путешественников при посещении украинских земель. При этом выявлены особенности восприятия преемственности запорожцев и черноморцев авторами конца XVIII – первой половины XIX вв.

Путем анализа журнальной дискуссии 1830–1850-х гг. об истории украинского казачества, в которой приняли участие В. И. Белинский, Н. И. Костомаров, П. А. Кулиш, Н. А. Маркевич, П. А. Плетнев, Н. А. Полевой, Г. А. Ракович и О. И. Сенковский, определены направления научной концептуализации истории украинского казачества в этот период.

Ключевые слова: казачество, «малороссийские казаки», запорожцы, черноморцы, войсковые обыватели, стереотипы, художественная литература, публицистика, обыденные исторические знания, Украина, Российская империя.

Формат 60x84/16 Ум. друк. арк. 0.9. Тир 100 прим.
Зам 251-15
Підписано до друку 30.12.2015
Надруковано з макету замовника
ФОП Іванов О.А